فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره بیست و هشتم، پاییز ۱۳۹۸- صفحات ۹۸-۷۷

بررسی شیوه‌های زیست اقتصادی دینی در اندیشه‌های ابن‌سینا

اکرم خلیلی نوش آبادی[۱]

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۹۸/۷/۱۶

چکیده:

مدیریت شهری و مدیریت خانه که دو شاخه از حکمت عملی است، دارای اضلاع پیچیده‌ای است و لازم است برای فهم و توفیق در هر کدام از آنها به دانش تخصصی مربوط به آن مجهز شد. یکی از زوایای مدیریت شهری و خانوادگی، مباحث دخل و خرج است که در اندیشه‌های عالمان متقدم و از جمله ابن‌سینا نیز دارای اهمیت خاصی بوده و در خور توجه و بازخوانی است. اقتضائات اجتماعی حال حاضر در جهان به‌ظاهر عقلانی امروز ضرورت بازبینی آراء اقتصادی ابن‌سینا به‌عنوان رهبر فیلسوفان عقلگرا را توجیه می‌کند. در این مطالعه سعی داریم به روش توصیفی، تحلیلی و تحلیل محتوا و با تمرکز بر رسالهٔ مجموع فی السیاسهٔ، آراء اقتصادی ابن‌سینا را استخراج نماییم. کلمه «اقتصاد» در این رساله به‌معنای میانه‌روی است، اما نگارنده اقتصاد را به‌معنای امروزین آن به‌کار می‌برد. توجه به دو مبنای اخلاق و عقل و حضور زنان در کنار مردان برای مدیریت اقتصاد، تعادل ارزش‌مندی را در دیدگاه‌های ابن‌سینا ایجاد نموده‌است. از نظر وی تلاش در جهت تولید، فن‌آوری و اشتغال‌زایی در فعالیت‌هایی چون کشاورزی و ساختمان‌سازی تا صنعت و معدن و خرید و فروش و ...سبب تولید ثروت و بهبود و رونق کسب و کار می‌شود.

کلید واژه: ابن‌سینا، اقتصاد، حکمت عملی، تدبیر منزل، مجموع فی السیاسهٔ

طبقه بندیJEL: D14, D19, E29, M12, M54

---

۱. استادیار و عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
khaliliakram@gmail.com

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

مقدمه

اگرچه ابوعلی سینا (۳۶۰-۴۱۶ش.) عموماً به دیدگاه‌ها و آثار فلسفی و آراء طبی شناخته می شود (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق.)، اما نباید تخصص و علم او را در این دو شاخه محصور کرد؛ چرا که وی دارای اندیشه‌های اقتصادی نیز بوده‌است.

از میان مصنفات شیخ که به نقلی به بیش از صد اثر می‌رسد(ابن سینا، ۱۳۶۰)، منقح‌ترین و آشکارترین دیدگاه‌های او در باب اقتصاد جامعه و خانواده که از آنها به سیاست مدن و تدبیر منزل یاد می‌شود را در «*رسالهٔ مجموع فی السیاسهٔ*» که ما به اختصار آن را «*السیاسهٔ*» می‌نامیم، می‌توان یافت، اما نمی‌توان آن را در ردیف *شفا* و *اشارات* و *دانشنامه علائی* قرار داد(داوری اردکانی، ۱۳۸۳). این رساله به *رساله تدبیر منزل* نیز معروف است و اگر چه از عنوان آن چنین برداشت می شود که شیخ در اینجا قصد ارائه مباحثی در خصوص سیاست به‌معنای حکومت‌داری و آنچه مربوط به حاکمان است را بیان کند، اما اندکی تأمل در این کتاب به این تصور پایان داده و روشن می‌سازد که این رساله مربوط به مدیریت نفس، مدیریت جامعه و تدبیر خانواده است.

سبب نام‌گذاری این رساله به *السیاسهٔ* را هم در به‌کارگیری اصطلاح «سیاست» به‌جای «تدبیر» می‌توان دانست. نیز باید گفت که کاربرد چنین اصطلاحی به ابن‌سینا اختصاص ندارد؛ زیرا در نخستین متن‌های برجای مانده در این زمینه، تعبیرهای «السیاسهٔ الخاصهٔ» و یا «السیاسهٔ الخاصیهٔ» به‌جای «تدبیر منزل» به‌کار می‌رفته‌است. (نورانی نژاد، ۱۳۸۵)

رساله *مجموع فی السیاسهٔ* در بغداد در سال ۳۴۷ ق. به چاپ رسیده‌است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق.). این اثر موجز حاوی نکات عمیق و دقیقی است که بر حکمت عملی استوار است و به‌نحوه مدیریت شهری و خانوادگی ورود پیدا کرده و با طرح مبانی و انگیزه‌های تشکیل خانواده به توصیف وتوصیه وضع اقتصادی مناسب در یک جامعه و در سطحی کوچک‌تر از آن؛ یعنی خانواده می‌پردازد و می‌توان از درون آن راه‌های برون رفتی را برای بهبود اوضاع معیشتی جامعه و خانواده استخراج کرد. *رسالهٔ السیاسهٔ* در پنج فصل تنظیم شده که سه فصل آن مباحث مربوط به‌منزل و تدبیر منزل را پی می‌گیرد. فصل دوم در مورد تدبیر دخل و خرج، فصل سوم در مورد مخارج شخصی و فصل چهارم در مورد ذخیره و پس‌انداز است.

برای فهم جایگاه مباحث اقتصادی در تقسیم بندی علوم لازم است به این تقسیم‌بندی اشاره کنیم. در آثار متعددی از جمله در عیون الحکمهٔ، حکمت در ابتدایی‌ترین تقسیم، به نظری و عملی تقسیم می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۵۹) و سپس اجزاء خردتری پیدا می‌کند. در *رسالهٔ اقسام العلوم العقلیه* این تقسیم‌بندی به‌طور مبسوط‌تری به چشم می‌خورد و شیخ در این رساله در مجموع ۴۹ علم اصلی و فرعی حکمی را به اختصار معرفی کرده و به مهم‌ترین کتب مرجع هر رشته نیز اشاره

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

می‌نماید (برای تفصیل بیشتر ر.ک. ابن‌سینا، بی‌تا). حکمت عملی علمی است که ما را از فعل و کنش‌مان آگاه می‌سازد و فایده‌اش این است که بدانیم چه کارهایی باید انجام دهیم تا دنیای ما سامان یابد و به آخرت نیز امیدوار باشیم (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۳۸۳، مقدمه الهیات). مباحث حکمت عملی هم نظری است و هم عملی؛ به بیان دیگر هم باید دانسته شود و هم بدان عمل شود(همو، ۱۳۵۹). حکمت عملی که موضوعش رفتار انسان است، دارای سه شاخه اخلاق یا علم تدبیر خود، علم تدبیر منزل و علم سیاست یا تدبیر شهر و جامعه است. گاه این رفتار مختص خود فرد است و گاه این رفتار در تعامل با دیگران در نظر گرفته می‌شود. رفتار مختص فرد را علم اخلاق عهده‌دار است که ابن‌سینا آن را علم تدبیر خود می‌نامد (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۳۸۳، مقدمه الهیات) و رفتار اجتماعی بسته به این‌که این اجتماع خانواده باشد یا جامعه، تدبیر منزل و سیاست مدن نامیده می‌شود.

اما واژه تدبیر به‌معنی صلاح اندیشیدن است(ابن‌معروف، بی‌تا) هم‌چنین به‌معنای عاقبت‌اندیشی است (مصطفی، ۱۳۸۶). تدبیر منزل به‌عبارتی به‌معنی نحوه‌ی اداره‌ی منزل و مشارکت مرد با زن، فرزند، بندگان و خدمت‌کاران برای تنظیم امور منزل است (ابن‌سینا، ۱۳۸۳، مقدمه الهیات). هم‌چنین به‌معنای علم ساماندهی و نظام‌مند کردن اقتصاد خانواده (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۳۸۳، مقدمه الهیات) و آن را کت‌خدایی و خانه‌داری نیز ترجمه کرده‌اند (دانش پژوه، ۱۳۵۷).

فائده حکمت منزلیه یا علم تدبیر منزل نیز این است که اهل یک منزل یاد می‌گیرند چگونه با هم تعامل و مشارکت سازنده و کارآمد داشته باشند و از این رهگذر صلاح و مصلحت خانه را رقم بزنند (ر.ک، ابن‌سینا، ۱۳۵۹). ابن‌سینا طرف‌های تعاملات خانوادگی را زوج و زوجه، والد و فرزند و مولا و عبد می‌داند و علم تدبیر منزل به ساماندهی این روابط برای تحقق مصلحت و نفع همه اعضا می‌انجامد (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۳۵۹).

پیش از ابن سینا فیلسوفان دیگری از جمله فارابی نیز به مباحث تدبیر منزل اشاره دارند (ر.ک. فارابی۱۹۹۶م؛ همو، ۱۳۶۴). با این وجود کار ابن سینا از سایرین متمایز است. امتیاز ابن سینا این است که بر خلاف فارابی که به‌تبع از ارسطو مباحث تدبیر منزل را مقدمه‌ی مباحث سیاست تلقی می‌کرده است، در زمینه تدبیر منزل بحث مستقلی دارد (ر.ک. پورجوادی، ۱۳۹۳، نورانی نژاد، ۱۳۸۵) و بدون این‌که از دیگر صاحب‌نظران تأثیر گرفته باشد، به ارائه دیدگاه‌های خاص خویش می‌پردازد. حتی ابن مسکویه نیز که متأخر از فارابی است، به تصریح خودش به‌تبع از رساله بروسن به مبحث به تدبیر منزل می‌پردازد (ابن مسکویه۱۴۲۶ق.) و رأی مستقلی در این زمینه ندارد.

نوآوری ما در این مطالعه که بیشترین تأثیر را از *رسالة السیاسة* پذیرفته‌است، استخراج آراء و دیدگاه‌های اقتصادی ابن‌سینا و بازخوانی این دیدگاه‌ها و کاربردی کردن آنها برای موفقیت در

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

چالش‌های اقتصادی پیش رو و غلبه بر مشکلات اقتصادی روز است. تلاش ما کشف پاسخ به این سؤالات است که ابن‌سینا چه راه‌کارهای اقتصادی‌ای را در مدیریت داخلی خانه برای استقرار و تداوم نظام خانواده پیشنهاد می‌دهد؟ آیا این دیدگاه‌ها ملهم از نگاه صرف عقلانی و فلسفی است یا پیش‌فرض‌های دینی و اخلاقی نیز در این عرصه حضور و ظهور دارند؟ هم‌چنین آیا ابن‌سینا برای ورود افراد به‌عرصه‌ی فعالیت اقتصادی و کسب و کار قائل به وجود صفات و ویژگی‌های خاصی است؟ با گذشت بیش از ده قرن از زمان این آراء و تغییر شرایط عصری و اجتماعی، آیا این دیدگاه‌ها می‌تواند هم‌چنان قابل اعتنا باشد؟ ذکر این نکته نیز ضروری است که در ادبیات ابن‌سینا کلمه «اقتصاد» به‌معنای میانه‌روی است اما در این مطالعه اقتصاد به‌معنای امروزین آن به‌کار رفته و مراد ما از آن دخل و خرج و امور مربوط به نظامات مالی و پولی است.

پیشینه این پژوهش مقالاتی است که اگرچه مشابهت موضوعی با مقاله پیش رو دارند ولی در پی یافتن پرسش‌هایی دیگر بوده‌اند؛ مثلاً کرمانی و سلگی در مقاله خود بحث اهمیت نظام خانواده در دیدگاه ابن‌سینا در مقایسه با نگاه جهان مدرن به خانواده را مطمح نظر داشته‌اند (کرمانی، سلگی، ۱۳۹۲). ماحوزی تنها به تقسیم‌بندی علوم نزد ابن‌سینا پرداخته (ماحوزی، ۱۳۹۲) و موریس بر فلسفه سیاسی در حکمت عملی ابن سینا متمرکز شده است (موریس، ۱۳۷۸). اما قصد ما در این مطالعه کشف ایده‌های اقتصادی و راه‌کارهای بهبود معیشت در آراء ابن سیناست. دکتر توانایان فرد نیز در کتاب خویش؛ تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام، پس از اشاره‌ای به شرایط اقتصادی در عصر ابن‌سینا به جمع‌آوری خلاصه‌ای از دیدگاه‌های وی در کنار برخی دیگر از دانشمندان مسلمان پرداخته‌است؛ از قبیل ویژگی‌های کلی مدیران اقتصادی، ذکر طبقات شایسته مدیریت اقتصادی با توجه به نظام طبقاتی دوره حیات شیخ، انگیزه ورود و فراگیری فنون اقتصادی، و...، فارغ از این‌که چنین دیدگاه‌های مورد قبول نویسنده کتاب است یا خیر؟ چه نقدهایی بر آن وارد است؟ و آیا این دیدگاه‌ها در روزگار ما که ۹ قرن از تدوین آنها سپری شده است می‌تواند کاربردی داشته باشد یا نه؟

کتاب دیگر دکتر توانایان فرد، *اندیشه‌های اقتصادی ابن سینا* است. محور این کتاب، فقط حول دیدگاه‌های اقتصادی شیخ می‌چرخد. مروری بر این کتاب نشان می‌دهد نویسنده خود اذعان دارد که به شرح مباحث جزوه یا کتاب نایاب کوچکی از ابن سینا با نام تدبیر منزل همت گماشته است (توانایان فرد، ۱۳۵۹). کتاب مذکور که تقریباً همان مطالب *رسالة السیاسة* است که نگارنده این سطور در اختیار دارد، حاوی آراء و نظرگاه‌های اقتصادی ابن‌سیناست و نویسنده رسالت خود را صرفاً شرح آراء وی می‌داند بدون این‌که قصد داشته باشد خواننده را در جریان نظرات و نقدهای احتمالی خویش بر این کتاب قرار دهد «در این نوشته بر آن نیستیم که غلط یا درست بودن نظریات ابن‌سینا

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

را به بحث درآوریم» (توانایان فرد، ۱۳۵۹). و به‌نظر می‌رسد علت همان باشد که خود کمی بعدتر متذکر می‌شود «این نوشته را به‌کلیه واپس‌گرایان، قشریون و به‌کلیه آنانی تقدیم می‌کنیم که هر نوع تحلیلی که پایه آن اقتصادی باشد را مارکسیستی می‌نامند و به این علت آن را محکوم می‌کنند» (توانایان فرد، ۱۳۵۹). هم‌چنین مخاطب وی در این کتاب غرب‌گرایانی‌اند که اقتصاد عصر قرون وسطی را علم نمی‌دانند و نویسنده پس از کمی پیش‌روی در مطالب این کتاب آنان را مورد انتقاد قرار می‌دهد تا بیندیشند که چگونه به موازات قرون وسطی، در مشرق زمین دانشمندانی ظهور کرده‌اند که به‌صورت مدون و سازمان‌یافته، نظام اقتصادی منسجمی را ترسیم نموده و تحویل دغدغه‌مندان داده‌اند (ر.ک. توانایان فرد، ۱۳۵۹).

حال روشن است که نویسنده بنا بر چه ضرورتی اقدام به شرح این جزوه کوچک نموده است. به‌نظر می‌رسد سال‌های آغازین انقلاب اسلامی در ایران که همراه بوده‌است با هجوم تفکرات و دیدگاه‌های مارکسیستی در میان قشر جوان و دانشگاهی و ارائه خوانش مارکسیستی از اقتصاد، جریان‌های مذهبی و قشری وقت، هر نوع مبحث اقتصادی را بدبینانه به چپ‌گرایان نسبت میداده‌اند و نویسنده قصد دارد در مقابل این جریان‌ها، با ارائه خوانش سینوی از اقتصاد، سابقه هزار ساله آراء اقتصادی را میان متفکران متقدم یادآوری کند و علم اقتصاد را از اتهام برخورداری از صِبغه مارکسیستی با سِبقه صد ساله بری سازد و به منکران غرب‌زده نیز یادآوری کند که متفکران گذشته متون فاخری را در علم اقتصاد از خود به‌یادگار گذاشته‌اند و بر همین اساس شرح نوشته‌ای چنین موجز، بدون اضافات و نقد و تحلیل او را به هدف خویش نزدیک می‌سازد.

در مطالعه پیش رو نگارنده قصد ندارد تمام مباحث موجود در *رسالهٔ السیاسهٔ* را به پیروی از نویسنده کتاب *نظریات اقتصادی ابن‌سینا* ارائه دهد، چرا که برخی از مباحث متناسب با نظام اجتماعی و سیاسی و طبقاتی آن عصر و سنت رایج در سرزمین ایران متعلق به هزاره قبل تنظیم شده‌است. علاوه بر نظام طبقاتی موجود، تفکرات جبری منشانه نیز در برخی عبارت‌های ابن‌سینا به چشم می‌خورد که به همان صورت توسط نویسنده کتاب *نظریات اقتصادی ابن‌سینا* نقل شده‌است «در تدبیر امور و حسن سیاست سزاوارترین مردم به تفکر پادشاهان و شهریارانند» (توانایان فرد، ۱۳۵۹)، و در ادامه، جبرگرایی اشعری گونه‌ای را نیز در این عبارت مشاهده می‌کنیم که «خدا آنان را زمامدار امور بندگان خود نموده» (همان). در این نظام طبقاتی، تقرب بیشتر به زمامداران سبب شایستگی در حسن تدبیر و سیاست است بدون این‌که متعرض ویژگی‌ها و ملزومات زمامدار و مقربین وی؛ از جمله دانش اقتصاد و مدیریت، سجایایی مثل عدالت اقتصادی و سیاسی، کف نفس برای صیانت از بیت المال، تحلیل‌گری و ذکاوت در راه‌برد امور اقتصادی، اجتماعی و سیاسی گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

ملزوماتی که در اســـناد دینی مورد تأکید رهبران دینی و الهی اســـت (ر.ک. نهج البلاغه، نامه ۵۱ و ۵۳) و امروزه نیز دانش نوین بر لزوم برخورداری از آنها اصرار دارد.

کتاب *نظریات اقتصادی ابن‌سینا* در فصل بررسی علت اقتصادی پیدایش خانواده نیز بدون چالش از این بحث گذشـــته‌اســـت (ر.ک. توانایان فرد، ۱۳۵۹). نگارنده همان‌گونه که در مباحث آتی به این چالش پرداخته‌اســـت، عقیده دارد در باب این دیدگاه نیز دخل مقدرهای زیادی وجود دارد که لازم است شارحان به دفع آنها بپردازند تا شائبه بی‌حرمتی به جنس زن در ادبیات ابن‌سینا از بین برود و یا اینکه بی‌طرفانه ابن‌سینا را در محکمه اخلاق و وجدان محکوم سازند.

شارح در بخش دیگری از کتاب *نظریات اقتصادی ابن‌سینا* خود با این ادبیات که شاید برخاسته از متن ابن‌ســـیناســـت، جنس زن را در کنار غذا و منزل، به‌عنوان نیازهای کلیه افراد جامعه تلقی می‌کند (ر.ک. توانایان فرد، ۱۳۵۹). در این بیان، گویی تلقی نویسنده *نظریات اقتصادی ابن سینا* از «کلیه افراد جامعه» فقط مردان اســـت و زنان به‌عنوان نیازی برای افراد جامعه؛ یعنی مردان، خلق شده‌اند که می‌تواند دستاویز مهمی برای مدعیان حقوق زن باشد و نه تنها ابن‌سینا، بلکه شارح او را نیز به بی‌حرمتی به مقام زن متهم ســـازد و لازم بود نویســـنده کتاب مذکور با تأمل بیشـــتری از کنار این نظرات گذر می‌کرد.

کتاب *نظریات اقتصـــادی ابن‌ســـینا*، در فرازی دیگر به پیروی از شـــیخ الرئیس و بدون تحلیل آورده‌است «به‌نظر وی[ابن سینا] در جامعه دو طبقه وجود دارد، کارگران و سرمایه داران» (توانایان فرد، ۱۳۵۹) که خود حاکی از وجود نظام طبقاتی معاصر ابن سینا است و به‌نظر می‌رسد این قبیل عبارات به‌معنای پذیرش این نظام توسط ابن‌سینای فیلسوف عقلگراست که مخالف آموزه‌های عدالت اجتماعی اسلام و هم‌چنین آزادی و عدالت در دوران مدرن است و شاید جامعه مذهبی انقلابی در آن دوران چنین تعابیری را بر نمی‌تافته است و از این رو لازم بود که مورد توجه بیشتری از سوی نویسنده قرار گیرد.

در مجموع این مطالعه با توجه به خطاپذیر بودن آراء اقتصـــادی ابن‌ســـینا قصـــد بازگویی همه دیدگاه‌های اقتصادی این فیلسوف را ندارد. بلکه سعی دارد از بیانات ابن سینا، گم‌شده امروز جامعه دینی را در بخش اقتصاد صید کند و به‌عنوان راه‌کاری در پیشبرد روند اقتصادی و غلبه بر مشکلات کنونی پیشنهاد دهد و از همین رو با وجود این‌که ابن سینا در جامعه دینی حضور نداشته است اما همان‌گونه که عنوان این مطالعه گویاســـت، ما قصـــد داریم بر اســـاس ملاک‌های دینی و اخلاقی عناصـری از دیدگاه‌های این فیلسـوف را بازخوانی کنیم (ر.ک.صـفدری، جفره، ۱۳۹۴) که در جامعه دینی امروز، با توجه به اعمال فشارهای جهانی مضاعف برای براندازی و یا تضعیف آن کاربرد داشته

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

و سبب رونق اقتصادی می شود. برای این منظور لازم است ابتدا مبانی اقتصادی ابن سینا را مرور کنیم.

۱. مبانی اقتصاد سینوی

الف. شریعت و عقل:

یکی از مبانی مهم اقتصاد سینوی شریعت است. ابن‌سینا شریعت را مصدر قوانین اقتصادی می‌داند. (ر.ک. ابن سینا، ۱۳۵۹). وی عقیده دارد کمالات حدود هر سه شاخه حکمت عملی با شریعت الهی تبیین می‌شود. بعد از آن قوه نظری بشری به استخراج قوانین عملی از آنها می‌پردازد و آن قوانین را در جزئیات تطبیق می‌کند. بنابراین هم مبدأ حکمت عملی شریعت است و هم تبیین حدود آن بر عهده شریعت است، اما منزلت عقل استخراج قوانین و تطبیق بر جزئیات است. در مدل فکری ابن سینا، عقل واضع قوانین اقتصادی نیست و سکولاریسم اقتصادی مطرود است، بلکه شریعت صلاحیت وضع قوانین را دارد و کار عقل استخراج قوانین و تطبیق آن بر مصادیق است (ابن سینا، ۱۳۵۹).

به این ترتیب در اندیشه ابن‌سینا به‌وضوح می‌توان تقدم و اصالت شریعت را بر حکمت مشاهده کرد. نمونه‌ای از این تقدم و اصالت در تقسیم کار بیرون و درون منزل است. در نظر شیخ مرد عهده‌دار وظیفه بیرون منزل و تأمین مخارج و هزینه‌های زندگی است و زن حافظ و مدیر خانه و خزانه دار سرمایه‌های مرد(*ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.*). اگر چه وی صراحتا این تقسیم‌بندی را ذکر نمی‌کند اما روشن است که آن را پیش‌فرض گرفته و بدون این‌که به آن بپردازد، اقدام به ارائه مباحث مربوط به تأمین معاش توسط مرد و پیوند ازدواج و تشکیل خانواده و حضور زن به‌عنوان مدیر داخلی منزل وحافظ و کلیددار دست‌آوردهای تلاش مرد می‌کند. این اصل موضوعه و این تقسیم بندی پنهان، همان است که در کلام حضرت پیامبر(ص) به آن تصریح می‌شود و مرد را عهده‌دار تأمین مخارج خانواده و کار بیرون از منزل و زن را متکفل تدبیر درون خانه و حافظ سرمایه‌های مادی خانواده می‌داند.[۱] و چنان‌که قبلاً هم گفتیم شریعت در اندیشه ابن‌سینا فوق حکمت است.

---

۱. حضرت علی (ع) و فاطمه (س) برای تقسیم کار به حضور پیامبرخدا (صلّی الله علیه و آله) رسیده و درخواست نمودند که آن حضرت تکلیف هر یک را در امور خانه مشخص فرمایند. رسول خدا (صلّی الله علیه و آله) نیز به امیرالمومنین (علیه السلام) دستور دادند کارهای خارج خانه را انجام دهند و به دخترشان فاطمه (سلام الله علیها) نیز فرمودند داخل خانه را اداره نمایند و آن بانوی دو عالم از این تقسیم کار شدیداً خوشحال شدند و فرمودند:

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

از نشانه‌های دیگر تفوق شریعت بر اقتصاد در اندیشه شیخ، تأکید بر احکام مالی و پرداخت وجوهاتی است که در قالب انفاق واجب و مستحب در احکام شریعت از آنها یاد می‌شود (*ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق*) صدقه، زکات و امور حسنه و خیر که در شریعت اسلام نیز بر آنها تأکید شده است،[1] در عبارات شیخ به صراحت دیده می‌شود. شیخ پس از ارائه تعریفی از دو دسته فقرا، آن دسته که فقر خود را پنهان داشته‌اند را در درجه اول اولویت انفاق قرار می‌دهد و فحوای کلام او یادآوری آیه ۲۷۳ سوره بقره است، هر چند به آن تصریح نمی‌کند.[2]

از بیانات ابن سینا به‌روشنی می‌توان دریافت که در جامعه غیرتوحیدی آن زمان، مبنای شریعت برای او از اهمیت والایی برخوردار است و می‌تواند به‌عنوان راه‌کاری جهت توزیع ثروت در جامعه به‌کار گرفته شود و از انباشت ثروت در دست طبقه مرفه جلوگیری کند.

ب. اخلاق:

ابن سینا در *رسالهٔ السیاسهٔ* بابی تحت عنوان «فی سیاسهٔ الرجل نفسه» باز نموده است که مرد را مکلف می‌کند قبل از اعمال مدیریت خویش نسبت به زیردستان از جمله اعضاء خانواده و مدیریت اقتصاد خانواده و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، به تهذیب و تصفیه نفس خویش بپردازد و تیرگی‌ها و پلیدی‌های نفس خود را به کمک رفیقی که آینه‌وار خوبی‌ها و بدی‌هایش را نمایان می‌سازد درمان کند (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.).

مراجعه به *رسالهٔ السیاسهٔ* روشن می‌سازد که ابن‌سینا برای کاسب جوانمرد هر راهی را مناسب نمی‌داند، بلکه در سراسر رساله اخلاق بر نوع کسب سایه افکنده است. وی پس از تعریف انواع راه‌های کسب روزی، به ارائه نکات اخلاقی می‌پردازد که هر مردی که در صدد تأمین معیشت خود و خانواده خود است لازم است به آنها گردن نهد. وی اگر چه مالکیت خصوصی را جایز می‌داند اما کسب ثروت فقط برای کسب ثروت نیست، بلکه اهداف انسانی و الهی که در پس حیات انسانی نهفته و معنای حیات را در بردارد به معیشت انسانی نیز جهت داده و برای فعالیت‌های اقتصادی به تحدید و تعریف چارچوب و مرز می‌پردازد. ابن‌سینا فعالیت افراد برای تولید ثروت را در محدوده

جز خدا کسی نمی‌داند که از این تقسیم کار تا چه اندازه خوشحال شدم. زیرا رسول خدا مرا از انجام کارهایی که مربوط به مردان است بازداشت (محمد باقر مجلسی، بحارالانوار).

۱. خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلاَتَکَ سَکَنٌ لَّهُمْ وَاللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (توبه/۱۰۳)
يَسْأَلُونَکَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاکِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ (بقره/۲۱۵)
وَ أَقِيمُوا الصَّلاَةَ وَ آتُوا الزَّکَاةَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُونَ (نور/۵۶)

۲. این صدقات برای آن دسته از نیازمندانی است که در راه خدا فرومانده‌اند، و نمی‌توانند برای تأمین هزینه زندگی در زمین سفر کنند. از شدّت خویشتن‌داری، فرد بی‌اطلاع، آنان را توانگر می‌پندارد. آنها را از سیمایشان می‌شناسی. با اصرار، چیزی از مردم نمی‌خواهند. و هر مالی به آنان انفاق کنید، قطعاً خدا از آن آگاه است.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

اخلاق دینی مجاز می‌داند و در کسب معیشت بر پاک‌ترین، نافع‌ترین و سالم‌ترین شیوه تأکید دارد و پاکدستی و أخذ شایستگی و دانش مرتبط با فعالیت اقتصادی را برای تأمین معاش ضروری می‌داند. اگر چه عبارات این رساله بسیار موجز و کلی است و نیازمندی به تبیین واژه‌ها کاملاً محسوس است، اما از همین صفات کلی می‌توان به اهمیت اخلاق در تدبیر منزل سینوی پی برد. وی رزقی که از حرص و طمع و ناپاکی به‌دور باشد و از راه اجبار و زور و چنگ‌اندازی به‌دست نیامده باشد را رزق سالم و ارزشمند معرفی می‌کند. به‌نظر وی گناه و بدنامی و بدکرداری و بی‌آبرویی، بی‌حیایی، ناجوانمردی، و بی‌غیرتی راه‌هایی هستند که کسب معیشت از طریق آنها بی‌ارزش است *(ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.)*. همین عبارات کافی است تا خواننده را متوجه سازد که آموزش پیش از آغاز هر حرفه مورد تأکید ابن‌سیناست. وی هم بر آموزش‌های تخصصی هر فن انگشت می‌فشارد و هم بر آموزش‌های روحی و معنوی خود کاسب و تعهد به اخلاق و مرامنامه کاسبی اصرار دارد.

در *رسالهٔ السیاسهٔ* ورود هر فردی با هر نوع ویژگی اخلاقی و روحی به هر نوع حرفه و کسب و کار آزاد نیست. بلکه مجموعه‌ای از فضایل اخلاقی و انسانی و دانش و تخصص صنفی برای کاسب لازم است تا او را برای فعالیت اقتصادی مشخصی آماده سازد. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱) جوانمردی:

ابن‌سینا در همان ابتدای تعریف انواع مشاغل، صناعت را از تجارت افضل می‌داند و سپس برای اهل صناعت ویژگی مروت را لازم دانسته و اهل مروت را شایسته و جویای این گونه مشاغل می‌داند «وصناعات ذَوی الْمُرُوءَهٔ ثَلَاثَهٔ أَنْوَاع» (ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.). صنعت در نظر ابن‌سینا وسیع‌تر از صنعت در فرهنگ اقتصادی امروز است. امروزه، صنعت در مقابل تجارت، کشاورزی و خدمات آورده می‌شود؛ در حالی که تولید هرگونه کالا و خدمت از نظر ابن‌سینا صنعت محسوب می‌شود؛ بنابراین تولید محصولات کشاورزی، دامپروری و صنعتی به‌معنای خاص امروزی آن یعنی کفش، قفل و... و تولید خدماتی مانند عمل جراحی و تدریس، جزء صنعت محسوب می‌شود (ر.ک.توانایان فرد، ۱۳۹۴) این تکرار خالی از لطف نیست که شیخ واژه صنعت یا صناعت را برای مشاغل دیوانی، مشاغلی که جنبه علمی آنها پررنگ است مثل کتابت و طبابت و هم‌چنین فعالیت‌هایی که امروزه بیشتر جنبه ورزشی دارند؛ مانند سوارکاری و تیراندازی نیز به‌کار می‌برد.

پس برتری صناعت بر تجارت از ان روست که صنعت پایدارتر است. در عصر ابن‌سینا تجار کسانی بودند که برای انتقال محصول صنعت‌گران رنج سفر را بر خود می‌خریدند و مال التجاره را از سرزمینی به سرزمین دیگر با وسایل نقلیه آن دوران و از راه‌های زمینی و دریایی منتقل می‌کردند. این انتقال با مخاطرات طبیعی، جوی و راهزنی روبه‌رو بود. از این رو ابن‌سینا صناعت را که دانش و مهارت صنعت‌گر بوده و قابل راهزنی و از بین رفتن توسط مخاطرات طبیعی نیست افضل می‌داند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

امروزه و در عصر مدرن با توجه به تغییر شیوه‌های داد و ستد و معاملات اقتصادی و تغییر مفهوم صنعت و خصوصاً ظهور صنایع دیجیتال، اگرچه این نگرانی‌ها و به‌دنبال آن افضل بودن صنعت بر تجارت با دلایل ذکر شده سینوی قابل اعتنا نیست، ولی چنین مقایسه‌هایی بین اشکال مختلف درآمدزایی و کسب و کار در جای خود قابل طرح بوده و محتاج ورود کارشناسان، کارآفرینان و اقتصاددانان در این عرصه است.

بنابراین این‌گونه نیست که هر فردی را لیاقت دست‌یابی و ورود به این عرصه باشد. بلکه یکی از صفات مرد برای ورود به شغل برتر جوانمردی است. دهخدا مروت را این‌گونه تعریف می‌کند: مردمی و مردی، مردانگی، با انصاف رفتار کردن(دهخدا). امیرالمؤمنین نیز در وصف مروت می‌فرماید: به مروت و مردانگی موصوف نشود آنکه رعایت حق دوستانش نکند و با دشمنانش به انصاف رفتارننماید (غررالحکم، ۱۳۸۷).

۲) تلاش زیاد، تمرین و کسب مهارت:

کسب روزی حلال بدون داشتن تخصص و مهارت و از سویی بدون تلاش حاصل نمی‌شود. تمرین و ممارست علاوه بر تخصص به گونه‌ای که فرد در آن فن شهره شود، ویژگی دیگری است که فعال اقتصادی باید حائز آنها باشد (ابن سینا، ۱۴۰۲ق.). این سخن یعنی مرد باید از راه تخصص و هنر خود و با عرق جبین و کَدّ یمین به کسب ثروت بپردازد و رانت و سودجویی، دور زدن قوانین، ناآشنایی و بی سوادی در حرفه خاص، تنبلی و تن‌پروری و ... مورد مذمت ابن سینا ست و جوانمرد کسی است که با تکیه بر مهارت، فکر و بازوی خود به کسب ثروت بپردازد و ضمن آن باید به مسئله انفاق نیز توجه داشته باشد. شیخ به همین نیز بسنده نمی‌کند بلکه کسب شهرت را نیز از شرایط کاسب می‌داند. یعنی تخصص در حرفه باید به اندازه‌ای باشد که کاسب در آن تخصص بین مردم مشهور شود. این نکات به ما کمک می‌کند تا عمق تفکرات شیخ را نسبت به اهمیت کسب صلاحیت برای ورود به یک حرفه در جوامع امروزی کشف کنیم و به این ترتیب بی‌ارزشی مشاغلی که اساس آنها تخصص و توان‌مندی نیست در نزد این بزرگان معلوم می شود. از این نکته نباید غافل ماند که ابن‌سینا نه زراندوزی و کنز مال و ثروت را مجاز می‌شمرد و نه فقر را برمی‌تابد. بلکه عقیده دارد شایسته یک مرد رزق حلال فراوان اما متناسب با تلاش اوست (ابن سینا، ۱۴۰۲ق.) ابن سینا با فقر سرسازش ندارد و آن را منع می‌کند و امتیاز یک مرد را در کسب رزق فراوان می‌داند.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

۳) خردمندی و مبارزه با اسراف و بخل:

ابن‌سینا در رساله، هم از اسراف و زیاده‌روی در مصرف و تضییع مال پرهیز می‌دهد و آن را کم‌خردی تلقی می‌کند و هم خست و بخل را مذمت می‌کند. به‌نظر ابن‌سینا میانه‌روی نشانه خردمندی و عقل است. وی هر چند میانه‌روها را به لحاظ کمی در اقلیت می‌داند، اما معتقد است اعتدال و میانه‌روی، درجه کیفیت انسان را بالا برده و او را شایستگی و برتری می‌بخشد، برتری‌ای که ظهور آن در خردمندی انسان است. میانه‌روها کسانی‌اند که صرفه‌جویی را می‌ستایند و در تعداد اندک و در اندیشه خردمندترند (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.). در اینجا نیز تعریف اعتدال و میانه‌روی مسکوت مانده و با وجود آنکه خواننده در این بخش مشتاق است تعریف مؤلف را از اعتدال بداند، ایجاز که شاید بتوان گفت یکی از آفات رساله *السیاسة* است خودنمایی می‌کند و سبب می‌شود عطش محقق برای دانستن بی‌جواب بماند. هرچند اعتدال و میانه‌روی از نظر شیخ ستودنی است، اما وی متعرض این نکته نیز می‌شود که دارنده این فضیلت محسود دیگران واقع شده و از شماتت و عداوت ناجوانمردان ایمن نخواهد بود (ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.).

اگر چه شیخ در اینجا بر فضیلت میانه‌روی تأکید کرد و آن را نشانه خردورزی دانست، اما این فضیلت اخلاقی نتیجه‌ای عقلی نیز دارد؛ چرا که یکی از عواید میانه‌روی، ذخیره و پس‌انداز بخشی از دارایی‌هاست که به‌نظر شیخ نشانه خردورزی است و هم در مباحث دخل و خرج منزل به آن توصیه می‌کند و هم ضمن یادآوری فضایل و ویژگی‌های بانوی خانه به آن اشاراتی دارد (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.). بنابراین اخلاق، شرع و عقل حاکم بر مسائل اقتصادی است و شیخ در سایه این احکام به توصیف و تنظیم روابط اقتصادی خانواده می‌پردازد.

۲. جنبه انگیزشی فعالیت اقتصادی از نظر ابن‌سینا

ابن سینا در فصل اول *رسالة السیاسة* به صراحت انگیزه ازدواج یک مرد و تشکیل خانواده را عامل اقتصادی می‌داند (ابن سینا، ۱۴۰۲ق.) و آن را یکی از تفاوت‌های آشکار بین انسان و حیوان بر می شمرد (ابن سینا، ۱۴۰۲ق.). بی‌گمان عمده‌ترین نیازهای اقتصادی بشر مسکن و غذا ست و از عبارات شیخ می‌توان دریافت که وی این نیازها را نیازهای اوّلی می‌داند که تأمین آن با مرد خانواده و تدبیر برای حفظ آنها هنر بانوی خانه است و این تقسیم کار عاملی است که از نظر شیخ مرد را به سوی انتخاب همسری با کفایت سوق می‌دهد و در این امر فرقی بین شاه و گدا و ارباب و رعیت نیست. آنچه در دل این عقیده مستتر است این است که ابن‌سینا مرد خانواده را متکفل کسب درآمد و هزینه‌های زندگی می‌داند و زن، مدیر خانه و حافظ منافع مرد و جانشین وی در خانه است و از این روند می‌توان چنین نتیجه گرفت که نیاز به همسر نیازی متأخر از مسکن و غذا و متفرع بر آن

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

اســـت و حتی اگر این دو نوع نیاز را همراه و هم‌زمان بدانیم، اما نیاز به همســـر در مرتبه، متأخر از نیازهای اقتصادی پیش گفته است.

آنچه م شهود ا ست این که شیخ در این ر ساله بحث غرایز جن سی را در نیاز به هم سر مطرح نمی‌کند. شاید به این جهت که اثبات شیء نفی ماعدا نمی‌کند و چون در اینجا شیخ در صدد بیان مباحث اقت صادی ا ست متعرض نیاز جن سی ن شده ا ست و این درحالی ا ست که نیاز جن سی هم می‌تواند یکی از انگیزه‌های ازدواج باشد و در عرض سایر نیازها قرار دارد.

از سوی دیگر شاید اندکی مخاطبین شیخ در دنیای امروز آزرده خاطر شوند که چرا وی به‌جای ع شق میان زوجین از عامل اقتصادی به‌عنوان محرکی برای ایجاد پیوند مقدس زنا شویی نام می‌برد. البته این ا شکال به‌جا ست اما یک دلیل عقلی و دو دلیل نقلی م ستخرج از ر ساله می‌توان در پا سخ ذکر نمود. دلیل عقلی مبتنی بر وظیفه حفظ حیات اســـت. موهبت حیات بزرگ‌ترین نعمت خداوند به بشـر اسـت و حفظ آن در گرو تأمین غذاسـت. بر هیچ کس پوشـیده نیسـت که بدون آب و غذا زندگی روی این کره خاکی بی‌معناست و واقع بینانه باید گفت تا انسان نیازهای فیزیولوژیک خویش را تأمین نکند، نمی‌تواند از احســاســات و عواطف ســخن گوید. عشــق متفرع بر زنده بودن اســت و زندگی کردن نیازمند معاش ا ست و سخن ابن سینا نافی این دلالت تضمنی نیست که مرد می‌تواند عاشــق زنی شــود که در او شــرایط لازم برای حفظ حریم خانه به لحاظ عاطفی و اقتصــادی وجود دا شته با شد. ضمن اینکه ابن سینا در این ر ساله ق صد بیان امورات مربوط به تدبیر منزل را دارد و شاید از این جهت نتوان بر او خرده گرفت. اگر این ر ساله در بیان شرایط و مقدمات پیوند زنا شویی بود، ورود به م سائل اقتصادی بدون در نظر گرفتن روابط عاطفی محل ا شکال بود، اما چنان‌که گفته شد در اینجا بحث رساله مباحث اقتصادی است.

خواجه نصیر الدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری با اقتباس از شیخ، حفظ مال را یکی از عوامل تمایل مرد به ازدواج می‌داند «باعث بر تأهل دو چیز بود، حفظ مال و طلب نسل، نه داعیه شهوت یا غر ضی دیگر از اغراض» (طو سی، ۱۳۵۶)، اما در ادامه در باب نوع ارتباط با زن خانه به نکاتی ا شاره دارد که حاکی از توجه خاص وی و ابن‌ســینا به بانوی خانه اســت. وی زن را شــریک مرد در مال و قســـیم او در تدبیر منزل و نائب او در زمان غیبتش معرفی می‌کند و بدین‌ســـان منزلت زن را ارج می‌نهد و مرد را موظف به تکریم زن می‌داند. آنگاه در اقســـام شـــش‌گانه تکریم، به مشـــورت با زن، بازگذا شتن د ست زن در تصرف در اقوات به منظور تدبیر امور منزل و به خدمت گرفتن خدمه برای تدبیر امور منزل، و هم‌چنین صله رحم با خویشان و اهل بیت همسر اشاره دارد.

اما آن دو نکته نقلی برای کم‌رنگ‌تر کردن این اشـــکال را می‌توان از همین صـــفحات رســـاله استخراج کرد. نکته اول اینکه ابن‌سینا در احصاء فضایل انسانی و افضلیت انسان بر حیوان میان مرد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

و زن فرقی نمی‌گذارد و نوع انسان را توصیف می‌کند و تفاوتی بین این دو جنس قائل نمی‌شود. بنابراین حتی اگر مرد برای انگیزه‌های اقتصادی اقدام به ازدواج کند، شأن معنوی زن به قوت خود باقی است و کرامت خدادادی او زیر سؤال نمی‌رود. از سویی ابن سینا اندکی جلوتر در همین رساله یکی از انگیزه‌های گزینش همسر توسط مرد را پیام قرآنی «لتسکنوا الیها» برمی‌شمارد. مطابق رأی شیخ انسان برای محافظت و ذخیره دست‌آوردهایش به کسی نیاز دارد که شایسته جانشینی او باشد و این شایستگی را کسی دارد که مایه آرامش و سکون او باشد و هیچ کس مایه آرامش و سکون اون نیست مگر همسری که خداوند او را مایه آرامش مرد قرار داده‌است (ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.) و عاقل بودن، دین‌داری، حیا، زیرکی، مهربانی، زایایی، کوته‌زبانی، فرمان‌برداری و پاک‌دامنی از ویژگی‌های او ست و مرد خانه موظف به بروز رفتاری در مقابل او ست که توأم با هیبت و حرمت و کرامت با شد (ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق.). این توصیفات شیخ نشان می‌دهد که رابطه زن و مرد صرفاً بر اساس انگیزه‌های اقتصادی نیست، بلکه عاطفه، احساس، سکون و آرامش بین آنها حاکم است.

با یک نگاه خوش‌بینانه و فارغ از نقدهایی که نگارنده بر این بخش از سخنان ابن‌سینا مطرح نمود، می‌توان گفت الگوی سینوی اقتصاد، سبب رونق ازدواج گردیده و این می‌تواند یکی از دست‌آوردهای مهم این جریان باشد. نتیجه اینکه از رهگذر اندیشیدن به کسب درآمد و ثروت معقول و رونق اقتصاد، نهادی به نام خانواده شکل می‌گیرد؛ به‌عبارتی ظهور خانواده دست‌آورد اقدام و ورود به عرصه اقتصاد است و به این ترتیب اندیشه‌های اقتصادی ابن‌سینا به خوبی زمینه را برای اندیشیدن جوانان به مسائل ازدواج فراهم می‌کند و علاوه بر اینکه قائل به تقسیم وظایف بین زن و مرد است، از دل این تقسیم کار، بسیار زیرکانه لزوم آموزش مدیریت اقتصاد در خانواده به زنان جامعه را نیز گوشزد می‌کند.

۳. فعالیت‌های اقتصادی مفید از نظر ابن‌سینا

الف. اوضاع سیاسی اجتماعی عصر ابن‌سینا:

پیش از پرداختن به این راه‌ها لازم است شرایط سیاسی و اجتماعی زمان حیات شیخ را بررسی کنیم. قبلاً هم گفته شد که خلاصه‌گویی شاخصه عبارات *رسالة السیاسة* است و همین امر در اینجا نیز سبب ابهام گشته و خواننده در فهم دقیق اقسام راه‌های کسب و کار ناکام می‌ماند، لذا بررسی تاریخی قرن چهارم و پنجم هجری به ما کمک می‌کند تا جزئیات مشاغل و مکاسبی که مد نظر شیخ است را بازشناسیم.

اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری، خلافت عباسی زیر سلطه آل بویه (۳۴۴ تا ۴۴۷ق.) است و در سرزمین‌های شرقی دنیای اسلام، سلطان محمود غزنوی (۳۸۱ تا ۴۲۱ق.) معروف به

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

سبکتگین پس از سامانیان قدرت را در اختیار دارد که با گرفتن تأییدیه ازخلیفه عباسی به حکومت ر سمی خود ادامه می‌دهد (برای تف صیل بی شتر ر.ک. ابن اثیر، ۱۳۸۵ق.، الکامل ؛ با ستانی پاریزی، ۱۳۶۱) عموم مردم ایران در قرن چهارم خصوصاً در زمان عضدالدوله (۳۲۴-۳۷۲ق.) از امرای آل‌بویه، مرفه و ثروتمند بودند، و به استثنای مواردی از قحطی، مواد خوراکی فراوان و ارزان در دسترس مردم بوده‌است. تجارت رونق داشته و بازرگانان در خشکی و دریا به ایاب و ذهاب و صادرات مال التجاره به نواحی دور و نزدیک مشغول بودند. شهرها آباد و پرجمعیت و کشاورزی رونق داشت و هیچ کشوری به جهت آبادی و رفاه و تمدن و گسترش علم و وفور دانشمندان و وجود کتابخانه‌های متعدد و سطح معرفت عمومی به پای ایران نمی‌رسید. (فقیهی، ۱۳۷۳؛ ر.ک. مقدسی، ۱۳۶۱).

در این اوضاع اجتماعی و با وجود رفاه نسبی که مردم از آن برخوردار بودند، اما دو نکته در *رسالهٔ السیاسهٔ* قابل تأمل است؛ نخست اینکه هم‌چنان شیخ بر فعالیت و کسب و کار و رونق بخشیدن به اقتصاد و تأمین معاش و رزق تأکید می‌کند و هرگز رخوت و سستی، تنبلی و خوش‌گذرانی و عیاشی و راحت‌طلبی را برنمی‌تابد و دوم اینکه برای کسب درآمد بر اهمیت دو عنصر اندیشه و تلاش اصرار دارد. وجود این دو عنصر به این معناست که اولاً کسبه در هر صنفی که فعالیت می‌کنند لازم است به دانش تخصصی آن حرفه مجهز باشند و کلاس‌های توجیهی لازم برای آشنایی با آن حرفه را گذرانده باشند. کسبه باید آداب، مرام و معرفت لازم در حوزه مربوطه را همراه خود داشته باشند و برای موفقیت در آن شغل تمرین کرده و به تجربه قابل قبولی دست یافته باشند. ثانیاً برای کسب درآمد تلاش کنند و روزی خویش را با زحمت و زور بازوی خویش به دست آورند.

ب. انواع راه‌های کسب از دیدگاه ابن‌سینا:

وی راه‌های کسب درآمد را در تقسیم اولیه دو راه می‌داند: ۱- ارث ۲- کسب. کسب خود بر دو نوع است: تجارت و صنعت. از نظر ابن سینا صنعت از تجارت پایدارتر و مطمئن‌تر است؛ زیرا تجارت با مال صورت می‌گیرد و مال هم در معرض زوال و آفات بوده و زود از دست خارج می‌شود (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲ق).

ابن سینا در تعریف صنعت (به‌معنای رایج در عصر ابن سینا) مجموعه مشاغلی را توصیه می‌کند که ابزار آن به ترتیب فکر، ادب و شجاعت است. حرفه و صناعت وزراء و سیاسیون و شاغلین در امور دیوانی با ابزار فکر سروکار دارد و صناعت ادیبان شامل مشاغلی مثل کتابت و بلاغت و علم نجوم و طب و صناعاتی از این دست است که ابزار آن به تعبیر شیخ «ادب» است و در مرحله سوم صناعت سوارکاران و تیراندازان است که به شجاعت مجهزاند (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۲) و به‌نظر می‌رسد منظور

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

شیخ نظامیان و سربازان سپاه ا ست که به این دو مهارت م سلح بودند و از این دو به‌عنوان راه‌های کسب درآمد یاد می‌کند.

اهمیت م شاغل دیوانی و سیا سی و نقش عن صر تفکر و تعقل در این‌گونه م شاغل را می‌توان در تأثیر قابل توجه حاکمیت مقتدر و دانشمند بر رونق مادی و معنوی زندگی مردم دانست. بدون شک حاکمیت لرزان و ناصـــالح هرگز نمی‌تواند جنبه‌های مادی و معنوی رعایای خود را تأمین کند و بی‌کفایتی حاکمان که ناشـی از جهل و بی‌خردی آنان اسـت در تصـمیم‌گیری‌های کلان آنها نمودار شـده و تأثیر مسـتقیمی بر فعالیت‌های اقتصـادی و دنیایی و معنوی و اخروی مردم دارد و از همین روسـت که ابن‌سـینا اینجا نیز در نقش طبیب ظاهر شـده و نسـخه‌ای برای حصـول سـلامت نفس حاکمان می‌پیچد و در فقرات ابتدایی *ر سالهٔ ال سیا سهٔ* تو صیه‌های مب سوطی برای سیا ستمداران و زعمای جامعه مکتوب می‌کند. اگر همه توصـیه‌های اخلاقی ابن‌سـینا به دیوان‌سـالاران و حاکمان عملی شود و سیا سیون به این ف ضایل آرا سته شوند، بدون شک این‌گونه م شاغل به جهت نقش مهمی که در زندگی مردم دارند در ردیف بهترین راه‌های کســب درخواهد آمد. در فقره بعد قصــد داریم زیرشاخه‌های تجارت در عصر ابن‌سینا را معرفی کنیم.

ج. اقسام صنایع (به‌معنای امروزین) موجود در عصر ابن‌سینا

در قرن چهارم و پنجم، و با روی کار آمدن حکومت آل‌بویه، فضای باز سیاسی و فرهنگی حاکم شد و مدارا با پیروان فرق و ادیان چه در داخل ســرزمین‌های تحت قلمرو آل‌بویه و چه همســایگان خارجی، ســبب ایجاد ارتباطات اجتماعی و فرهنگی متنوعی گردید (ر.ک.بارانی، دهقانی) و به‌نظر می‌ر سد این ف ضای باز سیا سی و اجتماعی در تحول و تو سعه تعاملات اقت صادی و رونق م شاغل گوناگون مانند ک شاورزی، صنعت و تجارت، م شاغل آموز شی، سیا سی و اداری در بین مردم نقش مهمی داشته است. این مشاغل عبارتند از:

۱) کشاورزی:

در این دوره کشاورزی و عمران قنوات و ساختن آسیاها و سدها، کشت مزروعات قدیم؛ مانند برنج و کشت‌های جدید؛ مانند مرکّبات متداول شد. جو و گندم در تمام فلات ایران کشت می‌شد. مسلمانان از نظر تولید انواع محصــولات کشــاورزی، نه تنها خودکفا بودند، بلکه محصــولات خود را به ســایر مناطق مجاور صادر می‌کردند (ر.ک. مرضیه پروندی، حدیث جهانگیریان، ۱۳۹۴). آبیاری و سدبندی نیز که از ملزومات کشاورزی بود از برنامه‌های حاکمان آن عصر بود که به دنبال آن تقسیم آب و آباد کردن زمین و کاشــت درخت و احداث باغات، احداث قنات و تشــخیص زمین‌های پر آب از کم آب صورت گرفت (فقیهی، ۱۳۷۳).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

۲) نساجی و تولید پارچه:

در این دوره کارگاه‌های پارچه بافی متنوعی در شـــهرهای ایران مشـــغول فعالیت و تولید بودند و صـــنعت پارچه در ایران رونق زیادی داشـــت و علاوه بر مصـــرف داخلی به ممالک اطراف نیز صـــادر می‌شـــد. مثلا پارچه‌های ابریشـــمی بافت گرگان را به یمن صـــادر می‌کردند در حالی‌که یمن خود از مراکز عمده تولید پارچه بود. هم‌چنین طیلســـان و جامه مازندران را به مراکز دیگری از جمله مکه می‌بردند. حتی در شیراز شهری صنعتی برای تولید پارچه‌های خز و دیبا و پارچه‌های ابریشمی و پشمی ایجاد کرده بودند (فقیهی، ۱۳۷۳). جامه‌های خلفا از دیبای شوشتر تهیه می شد و به بغداد فرستاده می شد (فقیهی، ۱۳۷۳). در آن عصر بافت پارچه‌های معمولی و پارچه‌های ظریف و زیبا به دســـت کارگران ورزیده، زربفت به مقدار زیاد در نیشـــابور، اصـــفهان، پارچه‌های ابریشـــمی در ری و بسیاری از شهرهای خوزستان، فارس و خراسان، انواع پارچه‌های ابریشمی از قبیل اطلس و کمخا، به ویژه در یزد، ری و نیشـــابور، پارچه‌های کتانی شـــهرهای فارس و کازرون رواج داشـــت و در کل صنعت نسّاجی از صنایع دیگر بیشتر ترقّی کرده بود و از بسیاری از شهرهای ایران گزارشات مفصلی از روند تولید انواع پارچه‌های نفیس و معمولی در دســـت اســـت (ر.ک. راوندی، ۱۳۸۴ و فقیهی، ۱۳۷۳).

۳) فرش و قالی:

قالی‌های پشمی و ابریشمی در شهرهای فارس، خوزستان و خراسان بافته می‌شد. (راوندی، ۱۳۸۴) در بیشـــتر شـــهرهای ایران کارگاه‌های پارچه‌بافی و فرش وجود داشـــت (فقیهی، ۱۳۷۳). هم‌چنین شواهد نشان می‌دهد که در آن روزگار هر شهری دست اندرکار حرفه‌ای خاص بوده است و مهارت در صـــنعت ویژه‌ای را داشـــته اســـت. کفش‌گران، نقره‌کاران، کلاه‌دوزان، ریســـندگان، پارچه‌بافان... (راوندی، ۱۳۸۴) و شواهد حکایت از رونق بازار تولید و خرید و فروش دارد.

۴) معماری و کاشی‌کاری و ساختمان سازی:

در این دوره احداث بنا و ساختمان و ایجاد شهرها و آثار و بدایع رونق یافت (ر.ک. مقدسی، بی‌تا) که با طرحها و نقوش منحصر به فرد و ابداعی که با مهارت و تردستی خاصی صورت می‌گرفته است، مورخین را به تحسین واداشته است. مصنوعات، منسوجات، کارهای دستی و ظریف این دوره همه حاصل نبوغ ایرانی در قرن چهارم است. مقرنس‌کاری در سقف و گنبد نیز از دیگر هنرهایی است که جهان‌گردان در گزارش‌های خود آن را شـــگفت‌انگیز خوانده‌اند (ر.ک. دالمانی، ۱۳۳۵). در برخی از شهرهای استان فارس امروزی در کنار ساختمان‌های ساده و محقر ساختمان‌سازی به‌شکل احداث ساختمان‌های وسیع و چند طبقه نیز رواج داشت و بناهای وسیع با اعمال سلیقه‌های گوناگون در تزیین و تفنن از جمله احداث باغچه‌های گل‌کاری شده و ستون‌های سترگ در بنای خانه و وسایل

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

رفاهی و تجملاتی در منازل حاکی از ثروت فراوان ســـاکنان آن دیار بود(فقیهی، ۱۳۷۳، ر.ک. ابن خلدون، ۱۳۶۳). هم‌چنین ســـاختمان بیمارســـتان‌های متعدد نیز به این عصـــر برمی‌گردد از جمله بیمارستان عضدی بغداد (ر.ک. حسن ابراهیم، ۱۳۷۶).

۵)صنایع ظریفه:

در آن عصر رونق زیادی داشت چرا که با رشد و توسعه علم، صنعت نیز پا به پای آن رشد می‌کرد. کره‌ها و اسطرلابهای زرین و بسیار ظریف و سایر محصولات دقیق علمی محصول دست هنرمندان آن عصر است (فقیهی، ۱۳۷۳).

۶)صنایع دستی:

در طوس و هرات انواع ظروف و دیگ و مجمر، ظرف‌های مســین، صــنعت کاغذ در ســمرقند، کلاه و شمشیر و شمع در خوارزم، در شهر بم و هم‌چنین قم انواع کرسی از چرم شبیه مبل‌های امروزین با پایه‌های آهنی بلند و نشـــیمن‌گاه وســـیع و تخت و زین و برگ، کارگاه‌های کفاشـــی در همدان، در مازندران کاسه و طبق، انواع عطر، و خاصه در فیروزآباد عطر گلاب که گفته می‌شود شهرت جهانی داشته و به مراکش و روم شرقی و فرنگستان صادر می‌شده است. هم‌چنین دارو، وسایل ساختمانی، وسایل تزئینی، انواع معماری ساختمان(فقیهی، ۱۳۷۳).

۷)معدن:

دانشـــمندان ایرانی در عصـــر چهارم آگاهی وســـیعی از انواع ســـنگ‌ها و معادن قیمتی داشـــتند و کار اســـتخراج معادن نیز در این دوره بالا گرفت. از آنها نقره، آهن، طلا، مس، نفت، قلع، ســـرب، گوگرد، برنج، جیوه، لعل و فیروزه استخراج می‌شد و تولید مصنوعات زیبای مسی، برنجی، نقره‌ای و طلایی در شهرهای ایران و عراق رواج داشت (ر.ک راوندی، ۱۳۸۴ ؛ فقیهی، ۱۳۷۳).

۸) تجارت:

تجارت و درآمد مردم در دورهٔ عضـــدالدوله به ســـبب جلوگیری وی از خرج‌های غیرلازم و امنیت فوق‌العاده‌ای که در راه‌ها بوجود آمده بود، افزایش یافت و سیاست‌های مالی حاکم بر جامعه از جمله خراج و مالیات نیز ســـبب شـــده بود حکومت به جهت مالی در وضـــعیت خوبی به ســـر برد (فقیهی، ۱۳۷۳). برخی شهرها از جمله نیشابور نیز با داشتن جمعیت شیعه‌ی فراوان، دارای بازارهای بزرگ و کوچکی بود که درآن کاروان سراها و مهمان سراهایی بنا شده و تجار در آنها به دادو ستد مشغول بودند. در سراهای این بازارها، کارگران و ارباب صنایع دکان‌هایی داشتند که به رسته‌های گوناگون پیشه‌وران مانند رستهٔ کلاه‌دوزان، کفش‌گران، خزفروشان، ریسندگان و بزّازان تعلّق داشت (راوندی، ۱۳۵۷). تجارت و بازرگانی دریایی نیز به شـــدت رواج یافت و دریانوردان بزرگی مانند ابن کهلان و ابن شاذان از ناخدایان معروف سیراف بودند که در دفاتر تجاری آن مهم‌ترین معاملات بازرگانی آن

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

عصـر صـورت می‌گرفت. روی کشـتی‌ها عده‌ای منجّم با وسـایل و آلات دقیق به مراقبت و هدایت کشتی مشغول بودند (راوندی، ۱۳۵۷).

همان‌گونه که گفتیم شـیخ بر صـنعت و تجارت به‌عنوان دو حرفه قابل قبول و موجه برای مرد خانه که مسـئول تأمین معاش خانواده اسـت توصـیه می‌کند و در نهایت اینکه مرد خانه برای انجام وظیفه خود در تأمین مایحتاج خانه لازم است با اندیشه و تلاش خود به تولید محصولاتی اقدام کند که حیات واقعی مردم در گرو آنهاسـت و به مصـرف جامعه می‌رسـد. تولیداتی که خلاقیت و هنر تولیدکننده در ایجاد آن نقش دارد و با ایجاد اشـتغال، به بالندگی و رشـد جامعه کمک می‌کند و ضـمن اینکه نیازی از نیازهای واقعی جامعه را برطرف می‌سـازد، هرگز به ایجاد تشـنگی کاذب و دروغین دامن نمی‌زند. تولیداتی که نه به بزرگ‌نمایی تبلیغاتی محتاج اسـت و نه به رفتارهای غیراخلاقی و غیر انسانی مثل جنگ و اعتیاد دامن می‌زند، بلکه با اقتصاد مقاومتی هم راستاست و خودکفایی و غنای جامعه را در پی دارد و برای امروز ما نیز کارگشاست.

نتیجه گیری

در این مطالعه بر آن بودیم تا آراء و ایده‌های اقتصادی ابن‌سینا را استخراج کنیم و با توجه به اهمیت مباحث اقتصادی و آراء اقتصاددانان در عصر حاضر که عقلانیت امتیاز آن شمرده می شود، دیدگاه فیلسوف عقل‌گرایی همچون ابن سینا را بررسی و ایده‌های او را در خصوص رونق اقتصاد و آبادانی خانه و جامعه برشمریم و ببینیم آیا این راه‌کارها امروزه نیز قابل اعتنا و استفاده هستند یا خیر. آنچه به‌عنوان اصل موضوعه برای ابن سینا مطرح است اخلاقی و شرعی زیستن کاسب و فعال اقتصادی است. اخلاق و شریعت دو مبنای دینی است که حاکم بر اقتصاد بوده و فعالیت اقتصادی نباید خارج از آنها و یا مخالف آنها باشـد. نکته‌ای که نباید از نظر دور داشـت این اسـت که ابن‌سـینا در طرح مباحث اقتصـادی خود علاوه بر مبنای اخلاق به عقل هم نظر دارد و به‌نظر نگارنده تلفیق این دو رویکرد در آراء اقتصـادی تعادل ارزشـمندی را به طراح در دیدگاه‌های خویش می‌بخشـد و او را از درافتادن به ورطه افراط و تفریط می‌رهاند. از سوی دیگر به‌نظر می‌رسد الگوی سینوی اقتصاد به ترویج ازدواج نیز می‌انجامد چرا که برای مدیریت اقتصـاد وجود زن و مرد در کنار هم و تشـکیل خانواده ضروری به‌نظر می‌رسد.

تلاش در جهت تولید، فن‌آوری و اشتغال‌زایی توصیه دیگر ابن سینا برای فعال اقتصادی است. ابن سینا پس از صنعت (به‌معنای سینوی) یکی از بهترین مشاغل آن عصر را تجارت می‌داند و با وجود اینکه در عصر ابن سینا وضعیت معیشتی ایرانیان نسبت به مابقی بلاد در سطح قابل قبول و نسبتاً مرفهی قرار داشت، در دیدگاه‌های وی برای تدبیر دخل و خرج، توصیه به فعالیت‌های یدی و

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

تولیدی و صـنعتی و فنی به چشـم می‌خورد و این مشـاغل از اهمیت والایی برخوردار اسـت. از نظر ابن‌سینا تلاش خود کارگر است که شایستگی کسب ثروت را به او می‌بخشد و مشاغلی که ابن‌سینا تو صیه می‌کند، سبب تولید ثروت و بهبود و رونق کسب و کار می شود. صادرات و فروش کالا در سرزمین‌های دیگر نیز از دیگر راه‌هایی که در دوره شیخ الرئیس مورد توجه مردم بوده و خود شیخ نیز به آن توصیه می‌کند. گذری بر این راه‌های کسب درآمد نشان می‌دهد که توصیه‌های شیخ برای عصر حاضر در جوامع اسلامی نیز کارآمد و راه‌گشاست؛ چرا که خودکفایی و بی‌نیازی را در پی دارد و با سیاست‌های اقتصاد مقاوتی هم‌راستاست. هم‌چنین در بحث‌های شرعی و اخلاقی رعایت موازین انسـانی از جمله انصـاف و مروت، گم‌شـده‌ای اسـت که می‌تواند بسـیاری از درگیری‌ها و دعواهای اقتصادی را پایان دهد و ضمیمه شدن آن به شرعیات و زکات واجب و مستحب علاوه بر ایجاد حس اعتماد بین مردم به رونق اقتصادی کمک کند و سبب زدودن فقر از جامعه گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن سینا، (۱۳۵۹)، عیون الحکمه، محقق عبدالرحمن بدوی، بیروت: دارالقلم.

۲. ـــــــــ (۱۳۸۳)، دانشنامه علایی، مصحح دکتر معین، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.

۳. ـــــــــــــــــ (۱۴۰۲ق)، رسالهٔ مجموع فی السیاسهٔ، المحقق د. فؤاد عبد المنعم أحمد، الاسکندریه: الناشر مؤسسهٔ شباب الجامعهٔ للنشر.

۴. ـــــــــــــ (بی‌تا)، تسع رسائل فی الحکمهٔ و الطبیعیات، ترجمه حنین بن اسحق، چاپ دوم، قاهره: دارالعرب.

۵. ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۳۸۵ق.)، الکامل، ج ۹، بیروت: دار صادر.

۶. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۶۳)، العبر؛ تاریخ ابن خلدون، مترجم عبدالمحمد آیتی، تهران: وزرات فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۷. ابن‌سینا، حسین(۱۳۶۰)، رسائل، ج۱، مصحح ضیاء الدین دری، تهران: نشر مرکزی.

۸. ابن مســکویه، احمدبن محمد،(۱۴۲۶ق.)، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، محقق عماد هلالی، بی‌جا: نشر طلیعه نور.

۹. ابن معروف، محمد ابن عبدالخالق، (بی‌تا)، مصــحح رضــا علوی نصــر، فرهنگ کنز اللغات، ج۱، تهران: مکتبهٔ المرتضویه.

۱۰.بارانی، محمد، دهقانی، محمد ر ضا، ۱۳۹۲، ‘‘جایگاه رواداری مذهبی در امور حکومتی ع صر آل بویه’’، مطالعات تاریخی جهان اسلام، شماره ۱، ۵۲-۳۳.

۱۱.با ستانی پاریزی، محمدابراهیم(۱۳۶۱)، ‘‘موج بی سامانی در سپیده دم ع صر سامانی’’، ن شریه چیستا، شماره ۱۲، ۱۵۸-۱۳۸.

۱۲.پروندی، مر ضیه، جهانگیریان، حدیث(۱۳۹۴)، ‘‘م شاغل و منا صب شیعیان در قرن‌های سوم تا ششم هجری قمری’’، نشریه شیعه شناسی، دوره ۱۳، شماره ۴۹، ۱۶۶-۱۴۷.

۱۳.پورجوادی، رضا (۱۳۹۳)، ‘‘از اقسام حکمت عملی در فلسفه مشاء’’، دانشنامه جهان اسلام، ج۱، ۳۳۸۱.

۱۴.توانایان فرد، حسن، ۱۳۵۹، نظریات اقتصادی ابو علی سینا(تدبیر منزل)، بی‌جا: انتشارات قسط.

۱۵.توانایان فرد، حسن، ۱۳۹۴، تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام، نشر الکترونیکی مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام.

۱۶.جعفری، محمد تقی، ۱۳۷۵، ترجمه نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

۱۷.حسن ابراهیم، حسن (۱۳۷۶)، تاریخ سیاسی اسلام، ج۳، مترجم ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات جاویدان.

۱۸.دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، مترجم محمدعلی فره‌وشی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

۱۹.دانش پژوه، محمدتقی(۱۳۵۵)، "فن تدبیر منزل یا هنر کت‌خدایی و خانه داری"، فصلنامه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، شماره ۲۱، ۱۲۴-۱۱۷.

۲۰.داوری اردکانی، رضا(۱۳۸۳)، "چرا ابن‌سینا در حکمت عملی اثر مستقلی تصنیف نکرده‌است"، نامه فرهنگ، شماره ۵۳، ۱۴۹-۱۴۶.

۲۱.دهخدا، علی اکبر(۱۳۸۵)، لغتنامه، زیر نظر جعفر شهیدی، ج۲، بخش ج۲، تهران: دانشگاه تهران.

۲۲.راوندی، مرتضی (۱۳۸۴)، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۵، تهران: ناشر روزبهان.

۲۳. صفدری، مهدی، جفره، مریم، ۱۳۹۴، "اخلاق در اقتصاد اسلامی و قانون جمهوری اسلامی"، نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۸، شماره ۱۱، ۸۲-۵۳.

۲۴.طوسی، نصیر الدین، (۱۳۵۶)، اخلاق ناصری، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی، علیرضا حیدری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

۲۵.عاملی، مرتضی جعفر(۱۴۲۶ق.)، الصحیح من سیرة النبی الأعظم، ج ۱۴، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

۲۶. غررالحکم، (۱۳۸۷)گردآورنده آمدی، ابوالفتح ناصح‌الدین عبدالواحد بن محمد، ترجمه مهدی انصاری، تهران: لوح محفوظ.

۲۷.فارابی محمدبن محمد(۱۳۶۴)، فصول منتزعة، محقق فوزی متری نجّار، تهران: مکتبة الزهراء.

۲۸.فارابی، محمد بن محمد(۱۹۹۶م.)، السیاسة المدنیة، شرح علی بو ملحم، بیروت: دار و مکتبة الهلال.

۲۹.فقیهی، علی اصغر(۱۳۷۳)، چگونگی فرمانروایی عضدالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل‌بویه، تهران: نشر پرتو.

۳۰.کرمانی،طوبی، سلگی، فاطمه(۱۳۹۲)، "تحلیل حیات منزلی(خانوادگی انسان) در حکمت عملی با تأکید بر آراء ابن‌سینا"، نشریه فلسفه و کلام اسلامی، شماره ۲، ۱۴۲-۱۲۳.

۳۱.ماحوزی، رضا(۱۳۹۲)، "رویکرد فارابی و ابن‌سینا در تقسیم علوم"، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، شماره ۳، ۵۱-۳۷.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]

۳۲.محمدعلی نجار و دیگران (۱۳۸۶)، معجم الوسیط، ج۱،گردآوردنده مصطفی، تهران: مؤسسه الصادق.

۳۳.محمدی ری شهری، محمد(۱۳۸۹)، میزان الحکمهٔ، مترجم حمید ر ضا شیخی، قم: مؤ سسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

۳۴.مقدسی، محمد بن احمد، (بی‌تا)، أحسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، چاپ سوم، بیروت: دارصادر.

۳۵.منزوی تهرانی، محمدمحسن(۱۴۰۳ق.)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج۴، بیروت: دارالأضواء.

۳۶.موریس، جیمز دبلیو(۱۳۷۸)، ''فیلسوف-پیامبر در فلسفه سیاسی ابن سینا''، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۶، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۳۷.نورانی نژاد حمیده(۱۳۸۵)، ''تدبیر منزل''، مرکز دائرهٔ المعارف اسلامی، جلد ۱۴، مقاله ۵۸۳۰.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2024-10-12]